

Cristals e cavacrappa

da Vigeli Berther (1922-) cumpariu 1987 en Tujetsch - igl andament da sia historia

Per ei 18avel tschentaner han ils alpinists perscrutau las Alps, ascendiu per l'emprema gada nossas tschemas e svegliau il senn per la bellezza da nossas muntognas. Las muntognas che eran entochen lu in mund scarschentiu ed untgiu, il reginavel dallas strias e dil barlot, ein daventadas il simbol dil ruaus e dalla bellezza.

Il pli enconuscent exploratur da nossas muntognas ei pader Placidus a Spescha staus (1752-1833). El ha percurriu ina gronda part dallas valladas e pitgognas grischunas, oravontut denton las stgeinas e pezzas dalla Val Tujetsch. Sco emprem ha ei ascendiu il Pez Ault, il Pez Giuv, il Pez Tgietschen, il Badus e traversau nossas vals lateralas. Pader Placi a Spescha era buca mo in renconuschiu alpinist, bein era in versau mineralog ch'enconuscheva gia da siu temps buca meins che 50 minerals. El decuors dils onns veva el rabbitschau ensemen ina biala collecziun ch'ei deplorablamein vegnida confiscada dils Franzos. Senza dubi ha il conventual, ch'ei era staus caplon a Selva, insinuau nos vischins da vegnir cun ei ed ir per cristallas. Las cristallas eran per ei ina fontauna da gudogn, in agid beinvegnu per ils muntagnards.

Cun quei patratg propona ei da crear a Glion ni a Trun in deposit central da cristallas e da cumprar ina mola. Trumpaus dil nunsucces pren ei sez enta maun la causa e diregia il commerci da cristallas buca meins che 40 onns.

Cristallas, quella maravigliusa crappa, han ins apprezziau da vegl enneu. Viandonts e pasturs ch'engartavan cristallas per schabetg han segiramein rabbitschau las pli bialas a casa. A partir dil 14avel tschentaner entochen viaden el 18avel ei la claustra stada fetg activa ell'explotaziun da sias minieras en Surselva e dirigiu cun bien inschign il commerci da cristals e minerals. Ins astga supponer ch'era enqual Tuatschin segidava en quei risguard. Scadin cass ei pader Placidus a Spescha gl'emprema ch'ei ius cheu tier nus sistematicamein per crappa ed era stimulau ils indigens da seprofitar da quels beins naturalis.

En ina vischnaunca spirontamein purila eran las resursas pintgas e mintgin stueva mirar co sedustar. Per cristallas ein ins i per gudignar empau raps, per nutrir la famiglia. S'entelli, ideal e plascher drova ei era, pertgei ir per cristallas ei nuota bialaveta!

El 19avel tschentaner stueva igl ir per crappa vegnir praticaus ualti stedi, pertgei ils 30 da mars 1884 concluda la vischnaunca «da trer ora ina cumissiun per sedeliberar e s'entelgir, sch'ins savessi buca metter si ina certa taxa a quels che cavan mineralias sin nies territori».

El regulativ sur dallas grevezias e dalla gudida da tuts beins communalis dalla ludeivla vischnaunca da Tujetsch, anno 1885, stat ei lu scret: «Mineralogs che fan diever da quei mistregn sin nies territori han da retrer tier la suprastanza ina patentia e pagar per quella en cassa communal frs. 50. -»

Ina aschi suarada taxa han ils cavacrappa buca acceptau e sin camond dil cantun sto la vischnaunca dils 6 d'avrel 1885 sbassar la patentia per la mesadad, pia sin frs. 25. -.

Da lezzas uras eran in per da nos pli enconuschents cavacrappa sil meglier.

Luregn Giacumet, Camischolas	(1830-1900)
Carli Cavegn, Tschamut	(1858-1929)
Giachen Fidel Cavegn, Rueras	(1811-1972)
Gion Antoni Hitz, Rueras	(1873-1955)
Florentin Cavegn, Gonda	(1865-1936)
Adolf Cavegn, Sedrun	(1863-1946)
Vigeli Peder, Selva	(1846-1924)
Giachen Antoni Schmedt, Sedrun	(1878-1948)
Pieder Stoffel, il parlar	(1852-1921)

Era en nies tschentaner savein nus enumerar entgins cavacrappa fetg activs e versai.

Ambrosi Cavegn, Sedrun	(1898-1977)
Anton Michel Loretz, Selva	(1883-1953)
Luis Curschellas, Surrein	(1894-1958)
Giger Gion Battesta, Selva	(1903-)

Cavacrappa d'ocasiun ha ei dau aunc bia auters. Biars eran plitost ils vischanders dils capomineralogs, auters ein mo i cuort temps suenter quels scazis. Las duas uiaras mundialas han lavagau la fiera da cristallas e reduciu considerablamein il diember dils cavacrappa. La tscherca era fetg pintga ed ils cavacristallas stuevan esser leds da vender crappa da mular per 1-3 frs. il kg. Era ils onns suenter la secunda uiara mundiala e duront l'erecziun dils implonts electricis (1955-1966) fuva igl anim dir per crappa fetg pigns. Sper in per ch'eran sils onns era ei atgnamein mo pli dus, treis giuvens che mavan ualti stedi suenter crappa

Lucas Monn, Sedrun	(1918-1982)
Tumaisch Curschellas, Surrein	(1925-)
Vigeli Berther, Camischolas	(1922-)

Tochen viaden els anno 1960 eisi stau in temps miert, senza grond interess per cristals e minerals. Silmeins ina gada ad onn vegnevan ils cumpraders, Häfliger da Basilea, Sicher da Gurtellen e Nell Caspar da Caschinutta, ella val e cumpravan las anfladas. La conjunctura aulta cun lavur e grond gudogn ha lu vivificau il commerci da cristallas ed era midau da rudien las relaziuns economicas. Culla jamna da lavur da 5 dis e las vacanzas prolungidas ha la glieud giu pli bia temps liber a disposiziun. Quei temps han naparts impundiu per star en gamba, per satisfar al basegns da moviment ed ina occupaziun corporala. In'attractiva occupaziun accessoria che sa era purtar in cert gudogn ei igl ir per cristallas. Da quei ein pli e pli biars vegni pertscharts, e suenter ils anno 1970 ei igl interess per cristals e minerals carschius considerablamein; igl ir per crappa ei bunamein daventaus ina pissiun populara. Naturalmein ha era la gronda propaganda dallas differentas uniuns, las numerusas fieras (buorsas) e las bialas exposiziuns cudizzau biars dad ir suenter crappa. 1980 han 42 indigens e 51 jester priu la patenta annuala; la vischnaunca ha dau ora 194 patentas dil di.

1985 eisi stau 48 indigens e 44 jasters che han giu la lubientscha annuala ed 125 personas han priu patentas dil di.
Indigens e jasters tegnan pia ualti bein ballontscha.

Negozi da cristallas e minerals

Ditg e liung ha pader Placidus a Spescha diregiu il commerci da cristallas. Suenter el ha siu amitg, il plevon Giusep Hitz da Sedrun, continuau il commerci intermediar. Vonzeivi han denton ils cavacrappa indigens surpriu la funcziun da precumpraders. Els vevan contact cul grond mund, tenevan ils fils enta maun e tras lur mauns anflavan las cristallas la via ora el mund. Enconuschents precumpraders fuvan:
Carli Cavegn, Tschamut
Luregn Giacumet, Camischolas
Adolf Cavegn, Sedrun
Ambrosi Cavegn, Sedrun
Gion Antoni Hitz, Rueras

Entochen lunsch viaden en nies tschentaner era il contact cul mund minims, savevan ils biars strusch tudestg, era l'informaziun concernent cristals e minerals pli che munglusa. Aschia eran ils cavacristallas, oravontut ils novizs, dependents dils precumpraders. Quels diregevan la fiera, fixavan ils prezis ed ils auters stuevan esser leds da saver vender lur anfladas, era sch'ella vegneva buca adina pagada tenor valeta. Avon e suenter la secunda uiara mundiala, cura che mo in per mavan per cristallas, vegnevan ils precumpraders d'ordeifer, dall'Italia (Magistretti), dall'Engeltiara (Ashcroft F.N.), dalla Spagna (Folch), dalla Frontscha (Frenkel), neu digl Uri (Nell Caspar e Sicher Valentin), si

da Basilea (Häfliger) ed aschia vinavon.

Oz ein ils precumpraders ton sco svani. Mintgin va sez a fiera ni venda ad interessents che vegnan en casa. Il prezi sedrezza tenor l'offerta. Damai che la purschida ei oz fetg gronda, ei la fiera saziada ed ils prezis plitost bass.

Igl ei semidau da rudien. Ils cavacrappa ein organisai, fan part dallas uniuns localas, cantunalas e dall'uniun tetgala svizra. Quellas arranschan onn per onn fieras, schinumnadas buorsas, nua che mintgin sa far venal sias preziusadads e dumandar informaziun. Milsanavon organiseschan las uniuns exposiziuns, referats e sentupadas d'instrucziun. Dil reminent dat ei plunas cudischs che descrivan igl inschign d'ir per cristallas e las enzennas caracteristicas.

Oz sa pia mintgin s'informar e sez disponer. Il temps da menar l'in ni l'auter davos la cazzola ei spiraus definitivamein.

L'Uniun cristal Tujetsch ei vegnida fundada igl onn 1978.

Patentas per ir per cristallas

L'emprema taxa ei fixada el regulativ dallas grevezias e dalla gudida da tuts beins communalas dalla ludeivla vischnaunca da Tujetsch, anno 1885, e munta a frs. 50. -. Il medem onn eis ella vegnida sbassada sin frs. 25.-. Sto esser ch'ins mava fetg stedi per cristallas. Il vegl Hitz raquintava schon che tut ils da Selva e Tschamut mavien per crappa e ch'ils Giacumets purtavian las cristallas en scharls o da Strem. Denton ei la rabia tschessada e la taxa ei sesminuida a frs. 5. -.

Survesta

	Burgheis	Grischuns	Svizzers	Exteriur	Supplements schluppentar
tochen	frs.	frs.	frs.	frs.	frs.
1961	5				
1961	5-20		20-50		
1969	25	50	100	200	20
1977	50	100	150	300	100
1985	65	150	200	400	130

Entradas

Entochen 1965 vegnevan las patentas da cristallas incassadas cul quen communal. Perquei eisi grev d'eruir igl exact import. Quel era denton minimis.

Incasso per lubientschas dad ir per cristallas:

1965	940.10 frs.
1970	3 370.50 frs.
1975	6 258.20 frs.
1980	15 745.00 frs.
1985	19 388.00 frs.

Quei rapid carschament d'entradas muossa claramain ch'igl anim dad ir per cristallas ei carschius constantamein.

Collecziuns privatas e cabinet da cristallas communal

Nos vegls cavacrappa vendevan tut quei ch'els anflavan. Per els eran las cristallas ina part da lur existenza. Entschiet a collecziunar han ins per entuorn ils anno 1950. Enqual biala buccada metteva il cavacrappa en scaffa «da glas» ni zanua en in zuppau. Oz ch'ins ha buca aschi basegns da raps ha quasi mintga cavacrappa sia collecziun privata. Aschia restan ils pli bials cristals e minerals en nossa val, quei ch'ei da beneventar zun fetg.

Igl onn 1978 ha la vischnaunca realisau siu cabinet da cristallas. Gnanc da far curvien, en suprastanza eran 3 cavacrappa: Vigeli Berther, Tumaisch Monn e Vigeli Giossi.

Igl emprem era il cabinet plazzaus ella casa Cadruvi, oz ei quel el museum communal «La Truaisch» e fa buca mal parada.

Ils daners che la vischnaunca incassescha per patentas impunda ella cumpleinamein per la cumpra da cristals e minerals e per la meglieraziun dil cabinet. In tal agir mereta renconuschientscha.

L'explotaziun

Ils emprems cavacrappa vevan bi far. Els anflavan segiramein bia fuorns aviarts e savevan mo encurir si ils scazis. Ditg e liung han els giu pastg entir, gattis bein veseivels e bunas cundiziuns. Cul temps ei tut vegniu pli rar; ins ha stuiu ir pli lunsch e far pli bia lavur.

Per arver fuorns pli stinai han ins lu entschiet a duvrar el 18avel tschentaner puorla nera. Furar a maun era hanau e schluppentar cun puorla nera fetg prigulus. Pli sempel e segir eisi oz da siglientar cun patronas explosivas.

Igl onn 1965 han ils dus cavacrappa Lucas Monn e Tumaisch Curschellas cumprau l'emprema maschina da furar crappa. D'ina tala maschina purtabla, era sch'ella pesava entuorn 40 kg, semiava gia il bien Gion Antoni Hitz.

Oz han buca meins che 10 cavacrappa maschinas da furar che vegnan oravontut duvradas en Cavradi. Cul furar e schluppentar ei la quietezia da tschels onns svanida.

Anfladas singularas

Igl onn 1934 ha Luis Curschellas-Berther da Surrein anflau el Pez Blass ina cristalla (clutger) che peisa 82 kg. Ella ha ina circumferenza dad in meter ed ei 65 cm aulta. Igl ei il pli grond cristal dil Grischun.

Il clutger paradescha el museum da Friburg.

Cavradi ei il sulet liug sigl entir mund, nua ch'ei dat hematit cun si rutil (alas fier).

Il pli grond fuorn ch'ins ha anflau en Tujetsch ei il fuorn da fens sil Culmatsch. Ils cavacrappa vevan montau lien petgas da sustegn ed ei eri in pign caplut. Il Geromini ch'ins veva clamau per gidar ad explotar veva denton manegiau: «Na, na, ain co la'l Geronomi betga la pial!» Igl onn 1967 han ils frars Curschellas da Surrein e Lucas Monn da Sedrun fatg ina biala anflada. Ils petgens gronds e clars dad entadem la Val Strem (Pezs gits, sut il Pez Tgietschen) ein mess en salv en «La Truaisch» (museum tuatschin).

Forsa ch'ei dat en Tujetsch bunamein 100 sorts da cristallas ed ellas ein quasi senza paregl, ton da vart dretga sco da vart seniastra dil Rein, sco per semeglia:

1. Claus, Pardatsch e Nalps

- cristalla da guilas
- monocit
- anatas
- xenotin
- fens (titanit) e prenit

2. Curnera

- hematit (alas fier)
- amatista

3. Val Val

- adular
- albit
- fluorit
- alas fier pintgas (rosetta)

4. Val Giuv

- cristalla nera, stgir-brina e brina
- milarit

- mulau
- tschelit

5. Val Milar
- cristalla nera
 - desmin

6. Val Strem
- scolacit

7. Val Maighels
- epidot

Fontaunas

Hitz, Gion Antoni. Per crappa massel jeu bugen. Lavur edida, introducida e commentada dad Alfons Maissen. Cuera 1971. (Studia raetoromanica; 7-9) (Sep. ord: Igl Ischi, 1967-68)

Maissen, Flurin. Mineralklüfte und Strahler der Surselva. Fuorns e cavacristallas. Mustér 1955. (Diss. Fribourg)